

Die liturgie van die 1995-Wêreldrugbybeker-eindwedstryd: 'n ruimtelik-liturgiese refleksie deur die lens van 'n sosiale-kohesie-model¹

Daléne Flynn

Daléne Flynn, Departement Praktiese Teologie, Universiteit van Pretoria

Opsomming

Die taak van praktiese teologie is om voortdurend te soek na nuwe modelle wat die praxis kan dien en verbeter. Hierdie praxis fokus op handeling van mense eerder as op georganiseerde godsdiens. Rick Osmer (2008) se interdisiplinêre benadering met sy vier take vir interpretasie bied 'n waardevolle bydrae tot praktiese teologie. In hierdie artikel word daar beweeg van die vraag “Wat is aan die gang?” as die beskrywende-empiriese taak na die vraag “Hoe kan ons reageer?” as die pragmatiese taak. Die pragmatiese taak het ten doel om hermeneutiese denke en reflektiewe gesprek te bevorder. Dit poog met ander woorde om dit wat beskrywend-empiries waargeneem en geïnterpreteer is, deur middel van die interpretatiewe en normatiewe take aan te wend tot voordeel van verbeterde praxis en om die samelewing te dien.

Daar is momente in die geskiedenis wat 'n groot impak het op die sosiale kohesie van 'n gemeenskap en/of 'n hele volk. Hierdie bydraes kan as positief of as negatief gesien word, afhangende van die lens waardeur dit beskou word. Hierdie artikel ondersoek 'n spesifieke moment in die geskiedenis van Suid-Afrika wat die verbeelding van mense regoor die wêreld aangryp het. Die moment word in die artikel beskryf, die liturgiese karakter daarvan word ontleed, en dan word dit deur die lens van 'n model vir sosiale kohesie bekyk. Hierdie moment het plaasgevind binne die spesifieke ruimte van die sportstadion waaraan 'n spesifieke leefwêreld (liturgie) gekoppel is. Sulke ruimtelik-liturgiese gebeurtenisse is waardevol binne gemeenskappe waar tradisionele eredienste nie meer die enigste liturgiese ruimtes is nie. Hulle dien gemeenskappe ook op ander wyses, soos hierdie gebeurtenis sal toon wanneer dit deur die lens van sosiale kohesie ondersoek word.

'n Positiewe gebeurtenis soos die Wêreldrugbybeker toernooi mag die indruk skep dat sport slegs 'n positiewe kant het. Om balans te handhaaf word die Olimpiese Spele van 1936 as 'n ander sportgebeurtenis kortliks ondersoek om aan te toon dat sport ook 'n donker kant het. Sport bied talle moontlikhede, onder andere tot nuwe verbeterde ruimtelik-liturgiese praxis en sosiale kohesie binne gemeenskappe.

Hierdie artikel steun uiteraard op literatuur oor hierdie gebeure. 'n Hermeneutiese proses word gevolg waar metodes van eksegeese op die konteks van die kulturele liturgieë, in hierdie geval 'n sportliturgie, toegepas word. Daar word dus beweeg van konteks na interpretasie en terug na konteks met die oog op verbeterde praxis. Die doel van hierdie artikel is om daarop te wys dat momente wat binne die liturgie van sport aangetref word, die pragmatiese taak van prakties-teologiese interpretasie kan dien. Hierdie ondersoek word gedoen binne die raamwerk van die liturgiewetenskap, wat 'n vakgebied binne die praktiese teologie is. Ondersoek van gebruike as 'n benadering binne die liturgiewetenskap word hier as uitgangspunt geneem.

Trefwoorde: liturgie; Nelson Mandela; praktiese teologie; ruimtelike liturgie; sosiale kohesie; 1995 Wêreldrugbybeker

Abstract

The liturgy of the 1995 Rugby World Cup: a spatial-liturgical reflection through the lens of a social cohesion model

“Francois, fantastic support from 63 000 South Africans here today?”, TV anchor man David van der Sandt remarked after the Springboks had beaten the mighty All Blacks in the final of the 1995 Rugby World Cup. Without missing a beat, Pienaar replied: “David, we didn’t have the support of 63 000 South Africans today, we had the support of 42 million South Africans” (Gallagher 2010:2).

There are moments in history that contribute greatly to the social cohesion of an entire community and even nation. In this article, the author reflects on a specific moment in the history of South Africa that captured the attention of people all over the world as an example of such a contribution.

Both religion and sport are ritual domains. In the words of Paul Post: “Rituals were thought to offer an effective entrance into a culture, allowing one to penetrate it deeply” (2015:1). The approach followed in this article may be summed up in the words of Post (2015:5): “Often ritual is liturgy and ceremony.” Sport rituals and liturgy play an important part in this investigation, the purpose of which is to show the impact that a sport liturgy can have on the social cohesion of society in general, using an in-depth example of the 1995 Rugby World Cup as the specific event.

This article shows how the liturgy of this event resembles the liturgy of a church service. People no longer worship only in church. They use other spaces where they experience the same “feeling” they experience during a church service. Theology and the church in general should take note of this and use the knowledge to reach out to people in a different way. The original meaning of word *liturgy* is “service”. This service includes our service to God, but also to one another. Liturgy includes the way we live our daily lives and not only the way we live for an hour or two on a Sunday. Christian liturgy is, therefore, not necessarily elevated over sport liturgy, but is simply different. The one is not epistemologically or morally better than the other. They both serve their communities. During the World Cup event there were liturgists participating; it took place in different liturgical spaces; and as is typical of liturgy,

there was a definite entrance, followed by a greeting, silence, a time of praise, commitment and dedication, a message, prayer, offering, final praise and a blessing.

The World Cup as a spatial-liturgical event is examined through the lens of a social cohesion model. *Social cohesion* refers to the way in which members of a community create space for one another in such a way that individuals feel they belong in the community and are recognised in it as members. The components of this social cohesion model are: trust, cooperation, affiliation, personal well-being and safety. Trust has two dimensions: character and competence. In the words of Covey (2009:2): “Character includes your integrity, motive, and intent with people. Competence includes your capabilities, skills, results, and track record.” Both dimensions are necessary to establish trust, which is the basis for cooperation. In turn, individuals will cooperate if the welfare of both parties is served. *Affiliation* refers to the fundamental need people have to belong and to be part of something meaningful along with other people. For example, people head off to work daily as much for daily meaning as for daily bread and this experience of meaningfulness contributes greatly to personal well-being. The last component of this model is safety. The greater a person’s experience of safety, both mental and physical, the greater their ability to connect to others and the greater their sense of belonging, which in turn enables them to make a difference.

The important role that sport plays in South Africa is captured in this quotation on South African Tourism’s website: “Sport and South Africa are intricately intertwined. In our country, sport is something of a religion, and no matter what our differences are, we all worship at the sporting altar.”²

The words of Desmond Tutu describe what this affiliation did for the whole nation: “That match did for us what speeches of politicians or archbishops could not do. It galvanised us, it made us realize that it was actually possible for us to become one nation” (Carlin 2007; 2008:245–6). Trust played an important role during this event, as the different role players had been enemies in the past. Politics could not establish trust between these opposing parties, but Mandela, as a clever strategist, used the medium of sport to establish trust between himself and the Springboks, starting with the captain, through him to the team and onwards eventually between himself and his previous enemies, the Afrikaners. Cooperation was established with different role-players: the media, the public, the players, even South African Airways, and, via Mandela, with the ANC as the political party of the day. The Springbok team experienced a feeling of safety and well-being because of the trust of their captain, administrators, president and supporters. This enabled them to perform as they did. By cooperating with and supporting one another, Mandela, the Springboks and the whole of South Africa contributed to the welfare of the nation.

Sport does have the potential to change the world. One must, however, be aware that, as with all things in life, there should be a balance, always keeping the greater good of all involved in mind.

Nelson Mandela understood this when he said, “Sport has the power to change the world. It has the power to inspire; the power to unite people that little else has ... It is more powerful than governments in breaking down racial barriers.”

This vision of a charismatic leader determined the success of this event from beginning to end. The victory of the Springboks in the Rugby World Cup was the positive outcome of this

liturgy. Although a defeat might still have brought many positive outcomes, it could easily have had the opposite effect. Mandela was clearly aware of how delicate the situation was.

Sport had a favourable influence on social cohesion in this event. The well-being of Nelson Mandela, his willingness to forgive and to work for the greater good of all, contributed to the well-being and social cohesion of an entire nation.

It could, however, happen that although a sporting event has a positive outcome, it does not benefit the whole of society. Such an event was the 1936 Olympic Games. Joseph Goebbels, Hitler's propaganda minister, remarked on 23 April 1933, "German sport has only one task: to strengthen the character of the German people, imbuing it with the fighting spirit and steadfast camaraderie necessary in the struggle for its existence" (Levine 2016:1). The focus of the 1936 Games was less on promoting sport than on promoting a country and its leader. The Germans used the 1936 Olympic Games to promote nationalism under a smokescreen. Hitler's regime was fortunate that the outcome was positive on the level of sporting achievement. There were, however, at that time already groups in German society who were paying a high price without the rest of the world's knowing it. This example indicates how sport can, on the surface of things, have a positive appearance, although, in reality, negative events are happening behind the scenes.

How can the liturgy of a sporting event be of value to practical theology? Practical theology wants to improve the praxis through new models and theories. The objective of this article is to show how exegesis of context and the rituals within a liturgical space can serve the pragmatic task of practical-theological interpretation. The article moves from the descriptive-empirical task of practical-theological interpretation (asking the question "What is going on?"), through the interpretive task (asking the question "Why is it going on?"), to the pragmatic task (asking the question "How might we respond?"). The concepts *praxis* and *lived religion* focus on the actions of people, rather than on abstract theoretical knowledge, religious institutions, sacred sources and doctrines. What is important is lived religion in daily life, and how it contributes to the relationship with God. There is constant interaction with other disciplines and life in general to stimulate new understanding and ways of thinking through the hermeneutic cycle and the interaction that takes place.

Spectators at a sporting event can have an experience like that of participants in a church service. One cannot ignore spatial-liturgical and ritual-liturgical events outside traditional church buildings, especially since traditional spaces of worship and church buildings are no longer the only places where worship takes place. Participants in these liturgies experience them in no way as trivial, but rather as meaningful ways of being in the world.

The reflection in this article is done within the framework of liturgical and ritual studies as a subject within practical theology.

Keywords: liturgy; Nelson Mandela; practical theology; spatial liturgy; social cohesion; 1995 Rugby World Cup

1. Inleiding

Daar is 'n duidelike verband tussen liturgie en sport. Sport skep unieke ruimtes waar skares toeskouers in 'n groot en unieke openbare ruimte byeenkom.³ Die impak hiervan op 'n hele samelewing blyk uit 'n opmerking van Francois Pienaar, die kaptein van die Springbokrugbyspan wat die wêreldbeker in 1995 se Wêreldrugbybeker-eindwedstryd gewen het. “Francois, dit was darem fantastiese ondersteuning wat julle vandag hier ontvang het van 63 000 Suid-Afrikaners?” Dit was die woorde van televisie-aanbieder David van der Sandt net nadat die Springbokke die All Blacks verslaan het. Sonder om twee keer te dink het Pienaar geantwoord: “David, ons het nie vandag die ondersteuning gehad van 63 000 Suid-Afrikaners nie, maar van 42 miljoen Suid-Afrikaners” (Gallagher 2010:2).

Die verhouding tussen sport en liturgie is nie maar net bloot 'n analogie nie. Die rol wat sport in die hedendaagse samelewing speel, illustreer die afwesigheid van en die versugting na sinvolle liturgiese strukture van die alledaagse sosiale lewe (Edgar 2012:20). Pickstock (2000:160–1) argumenteer dat die gefragmenteerdheid van die hedendaagse samelewing teëgewerk kan word as die samelewing stewig geanker kan word in liturgiese praktyke. Volgens haar is liturgie 'n noodsaaklike aspek van alle gemeenskappe. Cilliers (2008:43) sê dat mense nie sonder simbole en rituele kan lewe nie en dat die “unieke rol van die liturgie is om 'n integrasie van ons simbool-ervaring te bewerkstellig.” Liturgie maak dit moontlik dat mense hul lewenservarings kan bring en dit in die liturgie kan integreer. Liturgie is dus nou met die mens se lefwêreld verbind.

Die oorspronklike betekenis van die woord *liturgie* is “om te dien” of “diens” (Liddell 1996:467). Op semantiese gronde plaas Louw en Nida (1988:461, 533) die gebruik van die term *liturgie* in twee hoofdomeine, naamlik: as algemene term vir hulp en diens in die gewone samelewing, maar ook as sterk religieuse aktiwiteit wat rondom die tempeldiens sentreer. Dit is binne hierdie lefwêreld (waar mense diens aan mekaar lewer) dat mense in staat is om met ander interaksie te hê, om die wêreld rondom hulle te verstaan, asook om te verstaan wie hulle is en hoe hulle inpas in die wêreld. Verskillende kulture sal verskillende lefwêrelde hê en mekaar op verskillende maniere dien. Een lefwêreld is nie epistemologies of moreel beter as 'n ander nie. Christelike liturgie is dus nie noodwendig verhewe bo sportliturgie nie, maar is bloot net anders. Beide dien egter hulle bepaalde gemeenskappe.

Liturgie is dan ook 'n patroon van aktiwiteite wat sosiale aksie in die geheel deurdrenk. Barnard, Cilliers en Wepener (2014:29) noem hedendaagse liturgie “bricolage”. Dit gee uitdrukking aan betekenis en is nie bloot 'n leë herhaling van handeling of rituele nie. Om die lefwêreld, en dus die liturgiese basis van die samelewing te ontken, stroop die sosiale lewe van betekenis en stel die individu se ervaring van plek in gevaar (Pickstock 2000:167). Daar is 'n daaglikse blootstelling aan 'n verskeidenheid kulturele liturgieë en ruimtes wat 'n wesenlike invloed op die individu het en nie geïgnoreer kan word nie (Smith 2009:349). 'n Liturgiese gemeenskap help om 'n burger van daardie gemeenskap se gevoel van behoort te handhaaf (Edgar 2012:24). Dit sluit nou aan by die sosiale-identiteitsteorie (Mael en Ashforth 2001:198–201) wat daarop wys hoe deelnemers, binne die lefwêreld van sport, vind dat hulle “behoort” as deel van 'n spesifieke span (gemeenskap).

Die openbare forum van sport is beskikbaar as kommunikasiemedium om gemeenskappe te dien, maar word nie altyd na behore benut nie. Hierdie artikel ondersoek die 1995-Wêreldrugbybeker-eindwedstryd. Eerstens word verskillende liturgiese momente in die

eindwedstryd uitgelig, waarna hulle deur die lens van 'n sosiale kohesie-model ondersoek word. Die komponente van die model is: vertroue, samewerking, affiliasie, persoonlike welstand, en veiligheid. Die artikel veronderstel dat godsdiens en sport beide rituele domeine is wat insig in kulture gee.⁴ Post (2015:1) merk hieroor op: "Rituals were thought to offer an effective entrance into a culture, allowing one to penetrate it deeply." Rituele is dikwels liturgie en seremonie (Post 2015:5).

Die artikel fokus op rituele en liturgie in sport om hul impak op die sosiale kohesie van 'n gemeenskap in die algemeen te ondersoek. Die fokus is op hierdie eindwedstryd toegespits omdat dit 'n positiewe invloed op die sosiale kohesie van die Suid-Afrikaanse samelewing gehad het. Dit kan verstaan word teen die agtergrond van 'n opmerking van Darnell (2012:879) wat wys op die groeiende insig dat daar 'n integrale verhouding tussen sport, gemeenskapsbou, sosiale kohesie en integrasie bestaan. Hierdie verhouding word by tye as oorwegend positief ervaar. Sport het egter ook 'n donker kant en dit sal kortliks in hierdie artikel aangetoon word.

Die belangrike rol wat sport in Suid-Afrika speel, word in die volgende aanhaling op SA Toerisme se webblad weerspieël: "Sport and South Africa are intricately intertwined. In our country, sport is something of a religion, and no matter what our differences are, we all worship at the sporting altar."⁵ Juis omdat dit so belangrik is vir Suid-Afrikaners, kan die kerk en teologie dit nie ignoreer nie. Dit is sinvol om kennis te neem van sosiale verskynsels en gebeure binne sport. Die rol van sport kan dus verreken word in die nadenke oor hoe daar beter met mekaar saamgeleef (sosiale kohesie) kan word. Hierdie artikel wil aantoon hoe 'n spesifieke oomblik in die geskiedenis funksioneer om drempels te oorskry, nuwe moontlikhede te ontsluit en onwaarskynlike partye te verenig.

2. Liturgiese momente van die 1995-Wêreldrugbybeker-eindwedstryd

Tydens 'n liturgiese gebeurtenis is daar 'n patroon van aktiwiteite. Liturgie dui dus ook op die gestruktureerde vorm waarin die omvattende patroon van aktiwiteite gegiet word, met ander woorde die volgorde waarin hierdie aktiwiteite plaasvind (Strydom 1994:5). Hierdie volgorde van aktiwiteite kan aan die hand van 'n ontmoetingsmodel beskryf word. Tydens enige ontmoeting is daar 'n toetrefase waar daar tot mekaar se teenwoordigheid toegetree word; daarna vind daar gesprekke plaas wat kan wissel van alledaagse oppervlakkige gesprekke tot diep emosionele gesprekke. Hierna sal daar 'n uitnodiging wees tot iets te drinke of om te gaan aansit aan tafel vir 'n gesamentlike maaltyd. Tydens 'n maaltyd vind daar 'n verdieping in die gesprek plaas. So 'n maaltyd is gewoonlik die hoogtepunt van die ontmoeting. Die gaste sal dikwels op hierdie tydstip die gasheer en gasvrou bedank vir die uitnodiging, die samesyn en die heerlike maaltyd. Na die ete vind die afskeid plaas, met 'n uitruil van goeie wense, en dan vertrek die gaste as verrykte mense. As gevolg van die ontmoeting kan hulle na hulle eie konteks terugkeer en gaan vertel. Hierdie hele ontmoetingsgebeure vind nie maar net op kognitiewe vlak plaas nie, maar daar is ook 'n bewussyn van mekaar se liggaamlike teenwoordigheid (Van der Merwe 2009:171–2).

In die woorde van Wepener en Van der Merwe (2009:196) beleef die "postmoderne mens 'n hunkering ... na die meer misterieuse kant, die mistieke kant, die nie-rasionele en simboliese kant van die lewe". Die saamwees tydens 'n sportbyeenkoms, die rituele en simbole wat

weselik deel is daarvan, bied aan die postmoderne mens daardie iets meer as net verbale en kognitiewe belewenisse. Dit spreek ook die nierasionele, liggaamlike kant van menswees aan.

In hierdie afdeling word verskillende elemente geïdentifiseer (beskrywend-empiriese taak van praktiese teologie) wat tydens die ontmoetingsgebeure van die 1995-eindwedstryd plaasgevind het en wat dit as liturgie karakteriseer.

2.1 Liturge

Die toernooi het liturge vanuit verskillende agtergronde gehad. Die een was Nelson Mandela, wat tot op daardie stadium deur 'n groot deel van die wit gemeenskappe in apartheid-Suid-Afrika beskou is as 'n terrorist wat agter tralies hoort. Die ander een was Francois Pienaar, kaptein van die Springbokrugbyspan, wat in so 'n Afrikaanse huis grootgeword het. Hy het hierdie siening oor Nelson Mandela onkrities geglo (Smith 2013:1).

Die rol van Mandela as liturg kan voorts gesien word teen die agtergrond van sy doel om die toernooi te gebruik as 'n instrument om swart en wit groepe met mekaar te versoen (Carlin 2008:4). Dit sluit nou aan by wat Kearney (2010:47–8) beskryf as 'n beweging van vyandigheid na gasvryheid. Hier word ruimte gemaak vir die “ander”. 'n Bekende stelling van Nelson Mandela is: “Sport has the power to change the world. It has the power to inspire, the power to unite people that little else has ... It is more powerful than governments in breaking down racial barriers” (Carlin 2008:4). Sport bied 'n unieke geleentheid waar die “ander” nie eers soos ek hoef te word voor ons met mekaar interaksie kan hê nie. Tydens 'n sportgeleentheid word die “ander” die ruimte gegun om sy/haar gekose span te ondersteun, maar teenstanders dien saam sport se saak.

Die prominente rol van Mandela as liturg blyk uit sy insig in en gebruik van sport as 'n belangrike middel om mense met mekaar te versoen. Sy plan om die mag van sport te gebruik het al in die tronk begin vorm aanneem. Hy het besef dat Springbokrugby deur swart mense gesien is as die sport van die vyand en van wittes. Die vyandigheid teenoor die Springbokke was so erg dat beeldmateriaal van die toer van die Britse Leeus na Suid-Afrika in 1974 toon hoe swart toeskouers die Leeus aanmoedig en ondersteun. Vir die toeskouers was dit 'n geval van “my vyand se vyand is my vriend” (Cleary 2013:1). Vir Mandela sou dit dus moeilik wees om sy eie mense te oortuig om die Springbokke te ondersteun (Carlin 2008:4).⁶ Dit was 'n groot uitdaging ook omdat nie al sy volgelingen met sy standpunt saamgestem het nie. Dit het ook in die openbaar geblyk: tydens 'n byeenkoms in Ezakheni in KwaZulu-Natal wat die Soweto-opstand in 1976 herdenk het, is hy deur die skare uitgejou toe hy die Springbokpet van Hennie le Roux op sy kop gesit en gesê het: “Sien julle hierdie pet wat ek opsit?: Dit is ter ere van ons manne wat môremiddag teen Frankryk speel.” Mandela het nietemin gevra dat almal vir nasiebou moet werk.

Tog het Mandela wel uit eie geledere ondersteuning geniet. Ander liturge het gevolglik ook tot die liturgie bygedra en Mandela se voorbeeld gevolg. Steve Tshwete, die minister van sport, het in dié tyd die volgende gesê: “The importance of the World Cup could not be overestimated. It offered a wonderful opportunity and also sets a considerable test. If we pass the test, there could be important benefits for our country and people as a whole” (Grundlingh 1998:76). Hy het dus gehelp om rugby as ritueel gevestig te kry waaraan selfs mense wat bitter vyande was, saam kon deelneem.

2.2 Liturgiese ruimtes

Daar was verskillende liturgiese ruimtes waarbinne hierdie liturje opgetree het. Hierdie verskillende ruimtes sal vervolgens aandag geniet. Soos reeds vermeld is, het Mandela se plan reeds in die tronk vorm aangeneem, sodat Robbeneiland as die eerste van hierdie liturgiese ruimtes beskou kan word waar die toekomstige ritueel gekonseptualiseer is. 'n Volgende ruimte was sy kantoor by die Uniegebou in Pretoria, waar hy Francois Pienaar vir die eerste keer op 17 Junie 1994 ontmoet het om sy plan te bespreek (Carlin 2008:160). Ezakheni in KwaZulu-Natal was die ruimte waar Mandela sy volgelinge moes oortuig dat nasiebou tot almal se voordeel is en dat die ondersteuning van hierdie toernooi daartoe sou bydra.

Die beplanning vir die Wêreldbeker en die implementering daarvan het op 25 Mei 1995 'n volgende fase betree toe Mandela die span by Silwermyl besoek het. Dit was die dag voor hul eerste wedstryd in Kaapstad teen Australië, die verdedigende wêreldkampioene. Die span kon skaars hulle oë glo toe Mandela met 'n groot militêre helikopter daar aangekom het (Pienaar 2000:174; Niehaus 2014:77). Hy het 'n kragtige boodskap vir hulle as span gehad waarin hy uitdruklik hulle versoenende rol in die Suid-Afrikaanse samelewing uitgespel het:

You are playing the World Cup champions, Australia. The team who wins this match will go right through to the end. You now have the opportunity of serving South Africa and uniting our people. From the point of view of merit, you are equal to anything in the world. But we are playing at home and you have got an edge. Just remember, all of us, black and white, are behind you. (Carlin 2008:184)

Hy het ook tyd ingeruim om individueel met elke speler te praat. Dié fase het 'n positiewe loop geneem toe spanlede besonder gunstig op sy besoek gereageer het. Hennie le Roux was so dankbaar oor hierdie besoek dat hy sy groen Springbokpet vir Mandela gegee het, wat hom toe belowe het dat hy dit sou dra. Al die spelers het verder die nuwe volkslied "Nkosi sikelel' iAfrika" geleer en kon dit voluit sing (Cleary 2013:3).

Die reis van die span na hul wedstryde het ook besondere betekenis gekry en kleur aan die ritueel van die toernooi gegee. Die ruimtes langs die pad waarlangs hul met hul spanbus gery het, het aan die algemene publiek die geleentheid gegee om deel te neem aan hierdie besondere liturgie. Ondersteuners het tydens hulle ritte tussen hul hotel en oefensessies weerskante van die pad gestaan en hulle toegejuig. Hoe verder die Springbokke in die toernooi gevorder het, hoe meer swart ondersteuners het langs die pad opgedaag. Dit het die toegeneentheid tussen bevolkingsgroepe geïllustreer, maar ook die span verder geïnspireer en laat voel dat Mandela tog reg was oor die hele land wat aan hulle kant was (Carlin 2008:185, 194, 197). Die belangrikste ruimte was egter die stadion waarin die eindstryd plaasgevind het. Hier sou die liturgie ontvou wat deur verskeie liturgiese elemente gekenmerk is, soos nou beskryf sal word.

2.3 Toetrede

Die finale en belangrikste fase van hierdie liturgie was met die eindstryd in die Ellisparkstadion. Weer eens het Mandela die inisiatief geneem deur die Springbokke in hul kleedkamer te besoek voor hul toetrede tot die liturgiese ruimte, die stadion, waar die skare met opgewondenheid en groot verwagting op hulle gewag het. Dit was, soos Pienaar vertel,

nadat Mandela hom ook die dag voor die eindstryd geskakel het om die span sterkte toe te wens. Mandela se betrokkenheid het verder daaruit geblyk dat hy gemeld het dat hy amper meer senuweeagtig as die span was (Carlin 2008:201).

Vyf minute voor die afskop van die wedstryd het Nelson Mandela sy openlike steun in die openbaar laat blyk toe hy, tot verbasing van 63 000 toeskouers, op die veld gegaan het en daarmee as liturg formeel tot die liturgie toegetree het. Hy was geklee in liturgiese drag, gepas vir die geleentheid, met 'n groen Springboktrui met dieselfde nommer op sy rug as dié van die kaptein en tweede liturg, Francois Pienaar. Hy het ook 'n groen Springbokpet op sy kop gehad. Hy het elkeen van die spelers se hand geskud (Carlin 2007:3) in 'n gebaar wat visueel voor die skare afgespeel het. Hulle was aanvanklik tjoepstil in ongeloof, maar het toe responsories toegetree en begin om Mandela se naam herhaaldelik in dreunsang uit te roep: “Nel-son! Nel-son! Nel-son!” (Carlin 2007:4; Pienaar 2000:17).

2.4 Aanvangswoord

In nog 'n opmerklieke ritueel is die eindstryd verder ingelui deur 'n verrassende ritueel. Hierdie aanvangswoord is deur die voorsanger Dan Moyane, 'n aanbieder by Radio 702, gedoen. Hy was 'n onverwagte deelnemer weens sy geskiedenis van vernet teen die vorige politieke bedeling. Hy het na die 1976-studente-opstande in ballingskap gegaan en eers in 1991 weer na Suid-Afrika teruggekeer. Voor die toernooi was hy nie geïnteresseerd in rugby nie, omdat hy dit as 'n simbool van Afrikaner-oorheersing beskou het. Moyane het begin deur die skare te vra of hulle hom kon hoor en is met 'n oorverdowende “Ja!” beantwoord. Op sy versoek het die skare heeltemal stil geraak. Die woorde van “Shosholozza” het in Zoeloe op die twee groot skerms aan weerskante van die stadion verskyn. Sy uitroep: “Ons sal hierdie lied sing om die All Blacks uit die stadion te verdryf” is deur die skare toegejuig. Hy het eers die woorde hardop gelees voordat hy die skare in die sing van die lied voorgegaan het (Carlin 2008:214, 216). Hierdie gebeurtenis, wat die mense verder met entoesiasme gevul het, het die skare as 'n hegte eenheid saamgebring in 'n konteks waarin hulle voorheen deur feitlik onversoenbare teenstellings van mekaar geskei was.

2.5 Stilte

Stilte kan as 'n liturgiese moment enige plek in die liturgie gebruik word. Daar is ook verskillende redes waarom stilte as moment ingespan word. Stilte kan spontaan gebeur wanneer die mens met ontsag vervul word, soos in die teenwoordigheid van 'n grootse natuurtooneel. Stilte bied die geleentheid om aandag te fokus op dit wat besig is om te gebeur. 'n Oomblik van stilte kan meehelp om gespanne senuwees te kalmeer en die hartklop te verlaag. Korporatiewe stilte kan meehelp om die grootsheid van 'n moment uit te lig en te beklemtoon. Stilte kan 'n dramatiese pouse skep wat die spanning verhoog, waarin asem opgehou word en waarna die finale ontvouing plaasvind. Stilte kan dan ook gebruik word om 'n moment van afwagting te skep (Strauss 2004:26–8).

Na die treffende responsoriese aanvangswoord wat die wedstryd ingelui het, was daar 'n spontane oomblik van stilte. Dit het meegehelp om die skare se aandag te sentreer en om hulle diep bewus te maak van die grootsheid van die wedstryd wat voorlê. Die stilte is deur 'n verrassende ritueel onderbreek toe Laurie Kay met 'n Boeing 747 van die Suid-Afrikaanse Lugdiens oor die stadion gevlieg het. Op die onderkant van die vliegtuig was die woorde “Good Luck Bokke” duidelik sigbaar. Die impak van hierdie oorvlug was des te sterker

omdat die vliegtuig laag gevlieg het. Dit was teenstrydig met lugvaartregulasies en sou 'n strafbare handeling gewees het as die Burgerlike Lugvaartowerheid nie ingestem het om die reëls vir die middag op te skort nie. Die skare was aanvanklik verras en uit die veld geslaan. 'n Dramatiese pouse is geskep, daar was 'n ophou van asem, en 'n verdere spannende oomblik van stilte, waarna die ontvouing gekom het in die vorm van 'n oorverdowende gejuig wat losgebars het (Carlin 2008:219-21).

2.6 Liturgiese sang/musiek

Musiek is 'n belangrike deel van enige liturgie. Dit is waar die meeste energie gegenereer word. Long (2001:53) vergelyk dit met 'n kernreaktor waar radioaktiewe materiaal geberg word. Elke generasie het sy eie musiekvoorkeure en mense raak gou warm om die kraag as daar aan hul musiek gekarring word. Musiek skep atmosfeer en musiek met hoë energie dwing feitlik deelname en liggaamlike betrokkenheid af. Musiek kan emosionele, sosiale en geestelike belewenisse skep. Hierdie belewenisse kan bloot oppervlakkig wees, maar daar is ook tye wanneer musiek 'n mens laat met 'n gevoel van ontsag, 'n belewenis dat jy ingetrek word in die teenwoordigheid van 'n groot en heilige misterie. Musiek bemagtig 'n mens en skep 'n wyse om uitdrukking te gee aan gedagtes en gevoelens (Long 2001:52-64). Strydom (1994:283) beskryf dit as “'n onontbeerlike medium vir menslike ekspressie, 'n unieke emosioneel-terapeutiese uitlaatklep, 'n kommunikasiemedium wat die totale mens aanspreek”. Wanneer teks en musiek verbind word, beskik dit oor die vermoë om die mens meer toeganklik te maak vir diepgaande resonansies van die werklikheid. Melodie giet woorde in die hart wat die begeerte binne 'n mens laat ontbrand om te sing. Sang binne die liturgie is 'n korporatiewe handeling en dit bind mense op 'n unieke wyse saam (Strydom 1994:287-9).

Voor 'n groot wedstryd is daar 'n moment waar die onderskeie spanne se volksliedere gesing word. Voor hierdie eindwedstryd was dit so 'n gelade oomblik dat Francois Pienaar nie 'n woord kon uitkry nie – die oomblik was vir hom te groot. Die skare het egter met volle oorgawe deelgeneem aan hierdie belangrike deel van die liturgie en “Nkosi sikilel' iAfrika” uit volle bors gesing. Die tafel was nou gedek en reg vir die volgende belangrike deel van die liturgie, die wedstryd self.

2.7 Verbintenis/Toewyding

Daar was egter nog een ritueel wat moes volg voor die wedstryd afgeskop het. Die Springbokke het hulself geestelik voorberei vir die oomblik dat die All Blacks hul verbintenis tot die wedstryd sou toon met hul tradisionele oorlogskreet en dans (Carlin 2007:232). Dit is 'n oomblik waarna hul teenstanders nie uitsien nie. Die Springbokke het hulself gestaal en hul verbintenis met strak, vreeslose gesigte getoon.

Mandela het na buite vir die groter gemeenskap sy geneentheid teenoor en verbintenis met die Springbokke gewys. Gedurende die hele Wêreldbekertoernooi het hy met trots gepraat van die span as “the boys” of “my boys”. Die seuns/manne was gereed.

2.8 Boodskap

Die verloop van die wedstryd het ook 'n bepaalde boodskap bevat. Na 'n telling van 9-6 in Suid-Afrika se guns met halftyd, het die wedstryd geëindig met 'n gelykoptelling van 9-9,

waarna die spel met ekstra speelyd van 20 minute verleng is (Carlin 2008:236). Teen hierdie tyd het die spanning hoog geloop en was die spanne moeg en lusteloos. Pienaar het toe, in 'n poging om hulle te motiveer, sy spelers gevra het om in die stadion rond te kyk, op die vlakte te let en vir Suid-Afrika se onthalwe wêreldkampioene te word (Carlin 2008:236-7). Dié dringende boodskap het die nodige effek gehad, maar nie sonder dat die res van die wedstryd met groot spanning verloop het nie: die All Blacks het na een minuut van die verlengde speelyd met 12-9 die voortou geneem, voordat die Springbokke die telling in die tiende minuut weer met 12 elk gelyk gemaak het (Carlin 2008:237). Joel Stransky het uiteindelik die Springbokke met 'n skepdoel laat voorloop. Hoe hoog die spanning geloop het, blyk uit verslae van waarnemers dat Mandela vir die orige ses minute aanhoudend bly vra het: “Wanneer gaan die eindfluitjie dan nou blaas?” (Carlin 2008:237-8). Die eindtelling was 15-12 in die Springbokke se guns.

2.9 *Gebed*

Cilliers (2008:44) sê dat liturgie gaan oor “die blote daar-wees voor God..., nie net om sin te soek nie, maar veral ook om dit te vier.” Hierdie gebed sou dan kon gaan oor die blote daar-wees voor God, dit soek nie na sin nie, dit gee net dankbaar uitdrukking aan 'n viering voor God. Toe die eindfluitjie geblaas het, het die liturg en kaptein, Pienaar, van vreugde in die lug gespring en met spelers in 'n groep gekniel en dankbaar gebed. Hoewel daar kritiese vrae oor gebed in sport gevra word (Hochstetler 2009:325-6), is hierdie liturgiese element 'n teken dat die spelers op so 'n groot oomblik erken het dat iets groter as hulself gebeur het (Ward 2012:64).

2.10 *Offergawes*

'n Christen se hele lewe is in wese 'n offerhandeling. Daar word in Romeine 12:1 'n oproep gedoen om aan God oor te gee as “lewende en heilige offers wat vir Hom aanneemlik is”. Dit gaan hier oor hoe godsdienstige beoefening moet word, beide in die liturgie van die lewe en in die liturgie waaraan daar op 'n Sondag deelgeneem word. Die offerhandelinge sluit soveel meer in as net die blote gee van finansiële gawes. Hierdie ware offer van die self veroorsaak dat gelowiges die samekoms ryker verlaat as toe hulle daar ingegaan het (Strydom 1994:174-5).

In die gebeure wat hierdie toernooi voorafgegaan het, en ook tydens die toernooi, is baie opofferings gemaak. Op die dag van die eindstryd het dit weer gebeur. Die afloop van die eindstryd is deur uitbundigheid gekenmerk toe spelers, skare en selfs vreemdelinge mekaar omhels het. Op die pawiljoen het Mandela en Louis Luyt, wat nie altyd goed met mekaar oor die weg gekom het nie, mekaar ook omhels.⁷ Beide partye was dus bereid om van hulself te offer en hierdie unieke gebeurtenis met vreugde saam met vroeëre teenstanders te vier. Linga Moonsamy, wat Mandela se lyfwag was, het gesê dat hy Mandela nog nooit so gelukkig gesien het nie (Carlin 2008:238-9).

2.11 *Wegsending*

Die liturgie eindig altyd met 'n oproep om dit wat binne hierdie spesifieke ontmoetingsruimte plaasgevind het, te gaan voortsit in ruimtes buite die byeenkoms. Die wegsending gaan dikwels gepaard met aankondigings, getuienisse en 'n seënswens om die deelnemers die beste toe te wens op hul weg (Van der Merwe 2009:177-8).

Mandela het op die veld verskyn terwyl die ondersteuners hul vroeëre dreunsang van “Nelson! Nel-son!” herhaal het. Die slagspreuk van die toernooi, “One Team, One Country”, kon tasbaar gevoel word (Cleary 2013:3; Carlin 2007:3). Toe Mandela die beker aan Pienaar oorhandig en hom bedank vir wat hy vir Suid-Afrika gedoen het, was Pienaar se reaksie: “Nee, Meneer die President. Dank u vir wat u vir ons land gedoen het” (Pienaar 2000:204; Farred 2010:21–36). Daarmee het hy as ‘t ware die seën oor Mandela uitgespreek en hom erkenning gegee vir die belangrike rol wat hy in hierdie liturgie gespeel het. Dit was oomblikke van spesiale emosie. Die skare het onophoudelik geglimlag, terwyl trane van blydschap oral in die stadion en die land gevloei het.⁸

3. Komponente van die sosiale-kohesie-model en die toernooi

In die volgende gedeelte van die artikel speel die interpretatiewe taak van praktiese-teologiese interpretasie ’n rol. Deur die lens van ’n sosiale-kohesie-model word daar gekyk na die eindstryd aan die hand van vraag: “Hoekom is dit aan die gang”?

Sosiale kohesie kan gedefinieer word as die wyse waarop daar binne ’n gemeenskap ruimte geskep word sodat individue voel dat hulle behoort aan en erken word as lede van die gemeenskap (Flynn 2015:223; Jenson 2010:6 en Ferlander 2007:118–9). ’n Sosiale-kohesie-model met die volgende komponente (wat vanaf punt 4.1 tot 4.5 verduidelik sal word) word hier gebruik om te ondersoek hoe die verskillende momente van die toernooi ’n bydrae tot sosiale kohesie in Suid-Afrika gelewer het.

Affiliësie. Dit behels om te behoort, sosiale netwerke, sosiale insluiting, gelyke geleentheid, emosionele ondersteuning en rasse- en geslagsverdraagsaamheid.

Persoonlike welstand. Dit behels tevredenheid met die lewe, finansiële sekerheid, erkenning, gesondheid, persoonlike verhoudings, spiritualiteit, onderrig en opleiding.

Veiligheid. Dit behels fisieke en emosionele sekerheid.

Hierdie drie komponente vloei voort vanuit ’n basis van **vertroue** en **samewerking** (Flynn 2015:239–40).

3.1 Vertroue

Vertroue was ’n belangrike basis vir hierdie liturgie in die lig daarvan dat die rolspelers voorheen vyande was. Mandela, wat reeds die vertroue van die swart mense in Suid-Afrika geniet het, moes ook die vertroue van wit mense wen. Om dit deur politiek te probeer doen, was feitlik ’n onbegonne taak. Hy het derhalwe ’n ander roete deur sport gevolg omdat hy besef het dat dit die mag het om die wêreld te verander en vertroue tussen voormalige vyande te bewerkstellig. Soos reeds gesien is, het hy ’n hele reeks rituele geïnisieer om sosiale kohesie deur die Wêreldbekertoernooi te bevorder.

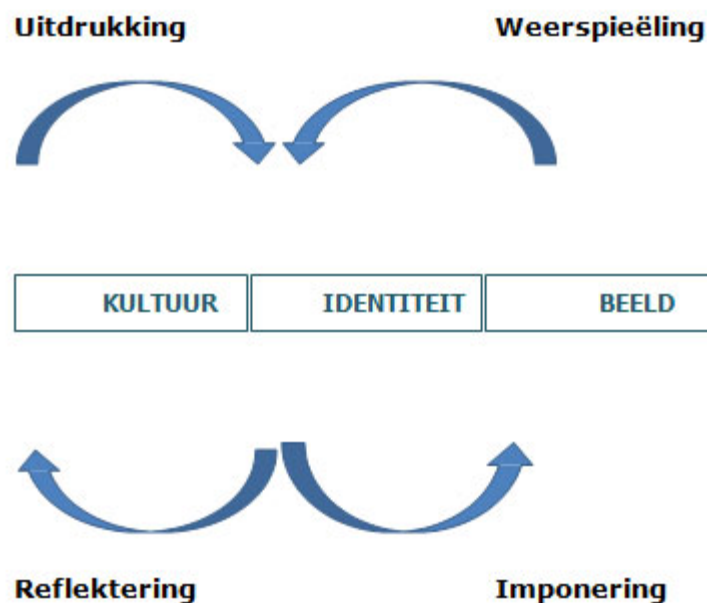
Mandela was ’n meester in die wen van vertroue. Sy opregtheid het ’n groot rol gespeel. Hy was egter ook ’n slim strateeg en charismatiese leier wat alle mense met respek behandel het. Dié respek blyk uit sy houding teenoor Afrikaans as taal toe hy nog in die tronk was. Daar het

hy Afrikaanse handboeke en gedigte gelees om Afrikaans te leer praat en sodoende die denke van Afrikaanssprekendes te verstaan. In teenstelling met sy medestryders, was hy oortuig dat 'n mens die vyand kan wen deur sy taal te verstaan en so sy hart te bereik (Stengel 2009:140–1; Mandela 2013:492). Voorts het Mandela soveel as moontlik oor 'n persoon uitgevind voordat hy hom of haar ontmoet (Stengel 2009:15).

Volgens Covey (2009:2) bestaan vertroue uit die twee dimensies van karakter en bevoegdheid. Karakter behels integriteit, gekombineer met die regte motiewe en voornemens. Bevoegdheid behels vermoëns, vaardighede, resultate en prestasies. 'n Persoon mag opreg en eerlik wees, maar wen nie vertroue sonder resultate nie. Die omgekeerde is egter ook waar. 'n Oneerlike persoon mag goeie vaardighede hê en resultate verkry, maar sal moeilik vertrou word. Mandela het dit reggekry om 'n balans tussen die twee te handhaaf en uitstekende resultate te verkry.

In hierdie positiewe interaksie van Mandela met voormalige vyandige groepe is daar 'n wisselwerking tussen twee politieke paradigmas wat 'n belangrike bydrae tot beeld- en identiteitsvorming gelewer het. Die een is die paradigma van die moderne wêreld waar mag en geopolitiek belangrik is, en die ander is die paradigma van die postmoderne wêreld waar beelde en invloed van belang is. Regerings en regeringsorganisasies fokus toenemend daarop om deur beelde te inspireer eerder as om te beheer. Om dit te laat slaag, is die beeld wat na buite uitgedra word, belangrik. Hiervoor is posisionering (“branding”) waardevol (Van Ham 2002:252–5). Mandela het besef dat hy homself moes herposisioneer (“rebrand”) onder sy voormalige vyande, maar hy moes ook Suid-Afrika in die wêreld herposisioneer. Hy was dus besig met 'n omvattende proses van identiteitsvestiging.

Identiteit as verhoudingskonstruk wat gevorm word in interaksie met andere, kan die beste verduidelik word aan die hand van Hatch en Schultz (2002:991–2) se organisatoriese-identiteitsmodel met sy drie konsepte van kultuur, identiteit en beeld wat op mekaar inwerk:



Organisatoriese-identiteitsmodel (Hatch en Schultz 2002:991–2)

Soos die diagram toon, gee identiteit uitdrukking aan kulturele begrip. Identiteit word op sy beurt weer weerspieël in die beeld van ander. Imponering is die proses waardeur identiteit indruk op ander maak. Reflektering is die proses waardeur identiteit in kulturele begrip ingebed word.

Mandela het dit dus reggekry om identiteit te skep deur homself te herposisioneer teenoor sy voormalige vyande en Suid-Afrika teenoor die wêreld. Hy het in die proses 'n wêreldbekende handelsmerk gebou. 'n Opname in 2002 het bevind dat hy die bekendste handelsmerk naas Coca-Cola is (Black en Van der Westhuizen 2004:1197). Deur hom is die Suid-Afrikaanse samelewing as “Reënboognasie” ('n term wat deur Desmond Tutu geskep is) wêreldwyd (na buite) bekend gestel. Hy het egter besef dat die positiewe indruk (imponering) wat die land na buite maak, nie altyd in die land self beleef word nie.⁹

3.2 Samewerking

Diekmann en Lindenberg (2001:2) definieer samewerking as die optrede van 'n persoon wat 'n plan van aksie kies. Dit, tesame met die optrede van ander rolspelers wat ook kies om saam te werk, sal tot 'n kollektiewe, rasonale uitkoms lei. Netwerke speel 'n rol in samewerking, omdat mense dikwels omgee wat ander mense van hulle dink en oor hulle sê. Volgens Hercock (2009:2973–82) is 'n basis van vertroue noodsaaklik om samewerking te bewerkstellig. Vertroue skep ruimte. Samewerking maak dit moontlik vir groter getalle mense en gemeenskappe om voordeel te trek uit 'n ruimte wat geskep word. Sodoende word kollektiewe waarde uitgelig.

Individue is bereid om met mekaar saam te werk wanneer hierdie samewerking bydra tot mekaar se welstand. Wat samewerking behels, wissel van situasie tot situasie. Dit kan beteken om by te dra tot openbare welstand, om nie te veel van 'n gedeelde hulpbron te gebruik nie, of soms net om ander se welstand en gerief bo 'n mens se eie welstand te stel (Van Lange, Balliet, Parks en Van Vrugt2014:5).

Mandela was sy tyd vooruit deurdat hy die voordele besef het wat sport tot politieke samewerking en vereniging bied. Black en Van der Westhuizen (2004:1196) noem dit “semi-peripheral sensibility” wat toenemend na vore tree namate regerings en ander organisasies die benutting van groot sportgeleenthede as 'n politieke-ekonomiese strategie beskou om verhoogde sigbaarheid en aansien te kry binne die konteks van globalisasie. Hulle regverdig die kostes en risiko's hieraan verbonde op grond van politieke en sosiokulturele voordele wat hieruit voortvloei. Hierdie groot sportgeleenthede word platforms van waar aangeleenthede soos ongeregtegtigheid, ongelykheid en die ekologie met die wêreld gedeel word. Hoofstroom internasionale betrekkinge gebruik die politiek van sport as die mees respekvolle manier om hierdie kwessies te verken, sowel as 'n manier om nasiebou te bevorder (Black en Van der Westhuizen 2004:1196–8).

Tydens die toernooi was daar ook samewerking van die media se kant af. *The Sowetan* het die Springbokke die “Amabokoboko” gedoop. Dan Moyane en John Robbie van Radio 702 het die temalied “Shosholoza” bevorder. In 'n gesprek oor die slagspreuk “One Team, One Nation” verwys Van der Merwe (2006:5) daarna dat joernaliste op daardie tydstip liries geword en allerhande vorme van hiperbool gebruik het wat 'n stortvloed van retoriek oor nasiebou tot gevolg gehad het. Grundlingh (1998:70) haal 'n Britse joernalis aan wat op 24 Junie 1995 in die *Eastern Province Herald* geskryf het dat “The 1995 Springboks are

politically correct, user-friendly, polite and accessible, they offer daily photo opportunities, attend regular press conferences that provide stage-managed sound-bites.” Die spelers het verder saamgewerk deur hulle harte uit te speel en ook deur die aanleer van die nuwe volkslied, “Nkosi sikelel’ iAfrika”.

Die Suid-Afrikaanse Lugdiens het saamgewerk om die straler oor die stadion te laat vlieg. Die skare het hulle samewerking gegee deur Mandela se naam te dreunsang. Pienaar sluit die hele Suid-Afrikaanse bevolking in by hierdie samewerking wanneer hy tydens sy toespraak na die wedstryd nie net erkenning gee aan die skare op Ellispark se ondersteuning nie, maar ook aan die ondersteuning van 42 miljoen Suid-Afrikaners (Farred 2010:27). Op hierdie dag het almal saamgewerk om aan die buitewêreld ’n verenigde front te wys.

3.3 *Affiliasie*

Affiliasie kan beskryf word as die behoefte om saam met en by ander te wees en te behoort. Hierdie behoefte beïnvloed mense se kognitiewe vermoëns, emosies en optrede en kan negatiewe gevolge hê as dit kronies onvervuld bly (Gere en MacDonald 2010:110). Dit hou ook verband met sake soos sosiale netwerke, sosiale insluiting, gelyke geleentehede, emosionele ondersteuning, en rasse- en geslagsverdraagsaamheid. Swann, Jetten, Gómez, Whitehouse en Bastian (2012:441) wys daarop dat mense daaglik buitengewone dinge doen ter wille van hul sosiale groepe. Hulle waag hul lewens, blaas hulself op of skenk al hul geld en besittings. In die wegbeweeg van modernisme, waar die klem sterk op die individu was, raak netwerke, groepe en groepsidentiteit toenemend belangrik. Mense het ’n behoefte aan sinvolle verhoudings en om in gemeenskap te wees met andere (Niemandt 2007:19, 21, 31). Inherent het mense ook ’n diep behoefte om hul lewe te wy aan iets wat groter is as hulleself en wat sin aan die lewe gee. Onderliggend aan al die selfliefde en selfsugtigheid van ons tyd is daar ’n diep menslike honger om deel te wees van ’n groter geheel en om saam met andere iets sinvol te doen (Long 2001:19).

Affiliasie het ’n belangrike rol gespeel tydens die Wêreldbekertoernooi. Eerstens was daar ’n span wat geïnspireer is deur hulle president om saam te werk tot voordeel van die hele land. Stadig maar seker het dit deurgespeel na die res van die land dat hulle ondersteuning daarin ’n rol kan speel. Hoe groter die ondersteuning geraak het, hoe meer vertrouwe het die span ontwikkel in Mandela se woorde dat die hele land hulle steun (Carlin 2008:185–97). Direk na die eindwedstryd het hierdie gevoel van affiliasie voortgeduur. Khulu Sibiyi, die redakteur van *City Press*, was in die koerant se kantore oorkant Ellispark. Hy sê dat hy nog nooit so baie swart mense in die straat sien feesvier het nie. Daar was meer stories hieroor in die volgende dag se koerant as oor Pienaar en die beker self (Carlin 2008:245; Tutu 2013). Desmond Tutu het gesê:

What we saw that day was a revolution. If you had predicted just a year – just months – earlier that people would be dancing in the streets of Soweto to celebrate a Springbok victory, most people would have said, “You have been sitting in the South African sun too long, and it’s affected your brain.” That match did for us what speeches of politicians or archbishops could not do. It galvanised us, it made us realize that it was actually possible for us to become one nation. (Carlin 2007; 2008:245–6)

Die Springbokke het grootliks bygedra tot hierdie gevoel van affiliasie. Die feit dat hulle hul wedstryde gewen het, het die openbare belangstelling lewend gehou. Suid-Afrika se eerste deelname aan die toernooi het die oorwinning soveel meer spesiaal gemaak.

Grundlingh (1998:75) sê dat openbare gemoedstoestand 'n nuttige konsep is om te help om sosiale gedrag beter te verstaan, veral ten opsigte van die groep se verwagtinge en die doeltreffendheid van die groep. Die openbare gemoedstoestand met die aanvang van die toernooi was grootliks positief na die groot sukses van die oorgang na demokrasie. Dit het gelyk asof Suid-Afrika as 'n kollektief geslaag het. In Van der Merwe (2006:10) se woorde was Suid-Afrika besig is om die golf van demokratisering te ry, gedra deur "Mandela-mania" en geïnspireer deur onverwagte prestasies. Alles het nou moontlik gelyk – op politieke vlak sowel as binne die sportarena. Dit was in hierdie gees dat die land die Springbokke ondersteun het, wel wetende dat hulle deel is van 'n groter saak wat tot voordeel van almal gestrek het.

3.4 Persoonlike welstand

Mense het die behoefte om te word wat hulle inherent is en wat hulle in staat is om te wees, met ander woorde, om hul volle potensiaal te bereik. Dié potensiaal wissel van persoon tot persoon. Dit kan wees om jou te kan uitdruk in musiek, as atleet of om die ideale pa of ma te wees. Die bereiking van 'n mens se potensiaal bring vervuldheid mee. Wat baie nou hierby aansluit, is die mens se soeke na betekenis (Maslow 1943:182–91, 221).

Freedman (2005:ii) maak die opmerking dat mense daaglik werk toe gaan, nie maar net vir daaglikse brood nie, maar ook vir daaglikse sin en betekenis. Rath en Harter (2010:3–4) wys daarop dat welstand nie maar net daarvoor gaan om gelukkig, ryk, suksesvol of gesond te wees nie. Mense koop maklik boeke of programme wat belowe om hulle te leer geld maak of om gewig te verloor of om verhoudings te verbeter. Mense sal dan vir 'n ruk hiertoe verbind wees, maar dit is nie iets wat hou nie. Dit bevestig Churchill¹⁰ se opmerking: "Continuous effort – not strength or intelligence – is the key to unlocking our potential." Die rede hoekom mense nie aanhou nie, is waarskynlik dat hierdie boeke of programme net op een aspek van die lewe fokus. Ten einde algehele welstand te verseker moet 'n mens se hele lewe in balans wees.

'n Mens sou dan hier kon vra hoe die welstand van een persoon kan bydra tot die welstand van 'n hele nasie. Mandela is 'n goeie voorbeeld van hoe persoonlike welstand die mense naby jou kan beïnvloed, maar ook wyer kan uitkring om selfs 'n hele nasie te beïnvloed. Daar is in dié verband verskeie verhale oor sy optrede in die tronk en die indruk wat hy op ander gevangenes en op bewaarders gemaak het. Mary Morrissey (2016:4–5) het Mandela in 2001 ontmoet. As kenner van die geestelike kant van sukses was dit vir haar belangrik om hom uit te vra oor sy bereidheid om te vergewe. Hoe het hy dit reggekry om na amper drie dekades in die tronk, gevonniss tot harde arbeid, nie 'n greintjie woede of 'n wrok met hom saam te dra nie? Hy het soveel tyd verloor – jare wat hy saam met sy gesin kon deurgebring het. Dit is alles van hom gesteel. Hy het nie net sy gevangenes vergewe nie, maar hy het sy land in die stryd teen apartheid gelei. Hoe het hy dit gedoen? Hoe het hy dit reggekry om te vergewe?

Mandela het geantwoord: "Die man wat tronk toe is sou nooit president kon word nie." Morrissey sê dat sy antwoord vir haar verwarrend was. Hy het egter verduidelik dat hy in sy

jong dae gewelddadig en kwaad was, en nie in staat was om sin te maak van sy omstandighede en situasie nie. Aanvanklik het hy oor en oor gedink dat alles verlore en verby is. Op 'n dag het hy egter begin dink dat alles tog nie verlore was nie, al het hy geen rede gehad om te glo dat dinge kon verbeter nie. Hy was in die tronk met geen hoop op vrylating in sy leeftyd nie. Vir baie jare het daar ook niks gebeur om hierdie hoop te regverdig nie. Maar op 'n keer het die gedagte by hom opgekom dat sy tronkverblyf die begin van die einde van apartheid kon beteken. Hy het stadig begin besef dat daar dalk 'n groter doel is met sy gevangenskap. Hy het homself toe afgepra: "As my gevangenskap deel is van die einde van apartheid, hoe sal ek *wees* terwyl ek hier in die tronk is?" Hy het gekies om 'n sterk en deernisvolle leier te word wat sy visie kon vervul om apartheid te beëindig. Hy het begin om getrou weekliks briewe aan die media en verskeie invloedryke persone te skryf om te help om apartheid te beëindig en so van sy eie pyn te vergeet. Hy het toenemend die rol verkry van 'n simbool van hoop en vryheid vir sy mense.

Mandela het dus aan sy eie welstand aandag gegee. Hy het vergewe en gefokus op die goeie wat hy kon doen om by te dra tot die welstand van sy mense en later die hele Suid-Afrika. Sy invloed word vandag steeds wêreldwyd gevoel.

3.5 Veiligheid

Mense is oor die algemeen meer gemaklik met die bekende as die onbekende. Die mens se behoefte om te weet dat godsdiens of 'n filosofie die heelal organiseer en in stand hou, sluit hierby aan. Die soeke om dinge te verstaan, te benoem en te orden spruit voort uit 'n behoefte aan veiligheid. Wanneer dinge in die samelewing handuit ruk, byvoorbeeld in tye van oorlog, epidemies, natuurfratse en misdaad, kom veiligheidsbehoefte op die voorgrond en word hulpbronne aangewend om dit te bekamp en dinge weer na normaal en georden terug te bring (Maslow 1943:133–43). Comaford (2013:39) meld dat hoe groter jou belewenis van geestelike en fisieke veiligheid is, hoe groter sal jou vermoë wees om jouself aan andere te kan verbind en hoe groter sal jou gevoel wees dat jy behoort en dat jy 'n verskil kan maak. May, Gilson en Harter (2004:15) omskryf emosionele veiligheid as die gevoel dat jy jouself kan wees en kan uitdruk sonder vrees vir negatiewe konsekwensies ten opsigte van jou selfbeeld, status of loopbaan. In 'n veilige omgewing is mense bewus van die grense waarbinne aanvaarbare gedrag ter sprake is. 'n Omgewing word as onveilig ervaar wanneer omstandighede dubbelsinnig, onvoorspelbaar en bedreigend is. Wanneer mense rondom jou jou ondersteun en jy hulle kan vertrou, skep dit gevoelens van veiligheid.

In die Wêreldbekertoernooi het Mandela by Pienaar begin, sy vertrouwe gewen en hom veilig en geborge laat voel met die wete dat hy die ondersteuning van die hele nasie en die President self geniet het. Pienaar het op sy beurt die vertrouwe en ondersteuning van die Springbokspan gehad en kon hulle voorberei vir die taak wat op hulle gewag het. Die spelers het veilig gevoel as gevolg van die vertrouwe van hulle kaptein, administrateurs, president en later ook hul ondersteuners.

Hierdie gedeelte van die artikel het getoon hoe 'n spesifieke liturgie sosiale kohesie kan skep wat 'n hele nasie kan verryk. Alles het goed uitgewerk omdat die Suid-Afrikaanse span die Wêreldbeker gewen het. Dit illustreer die positiewe kant van 'n spesifieke sportliturgie. Om 'n gebalanseerde uitkyk te verseker, is dit egter ook nodig om na 'n voorbeeld uit die geskiedenis te kyk waar 'n positiewe sportuitslag nie die "donker" geskiedenis tot almal se

voordeel gedien het nie. Die twee sportgebeure is vergelykbaar omdat ook hier 'n charismatiese leier by betrokke is.

4. Die 1936 Olimpiese Spele

Sport as instrument tot nasiebou kan ook aan die hand van die Olimpiese Spele in 1936 as 'n ander prominente wêreldgebeurtenis verduidelik word.

Die eerste Olimpiese Spele het in 776 v.C. plaasgevind in Olimpus in Griekeland. Die Grieke het elke vier jaar van regoor die wêreld opgetrek na die heiligdom van Zeus by Berg Olimpus. Dit het die Griekse wêreld verenig met 'n aanbidding van een god. Tydens die eerste 13 Olimpiese Spele was daar net een item, 'n wedloop van 600 voet (192,28 m). Stoei, boks en perdesies het later bygekom. Daar is geglo dat Zeus behaag word deur harde oefening en dat oorwinning 'n teken was van goddelike guns. Die vyfdagfees het nie net deelname aan sport behels nie, maar het ook 'n besoek aan die tempel, offer rituele, sang en seremonies ingesluit. Liturgiese elemente was dus van die begin van die Olimpiese Spele 'n belangrike deel daarvan. As gevolg van hierdie vermenging van sport en aanbidding het keiser Theodosius I, 'n Christen, die Olimpiese Spele in 393 n.C. verban. Pierre de Coubertin, 'n Fransman, het in 1896 daarin geslaag om die Olimpiese Spele weer ingestel te kry. Seremonies, musiek en rituele het weer eens 'n groot deel van die Spele uitgemaak. Van die antieke simbole en rituele het behoue gebly en nuwes is bygevoeg. Sedert 1928 was die beeld van Nike, die godin van oorwinning, op goue medaljes afgedruk. Die aflos met die Olimpiese vlam is vir die eerste keer in 1936 tydens die Berlynse Spele ingestel. Die vlam is van Olimpus tot in Berlyn gedra. Dit was 'n poging deur Nazi-Duitsland om die Duitse staat met antieke Griekeland te verbind (Lisee 2012:1–2; Papantoniou 2008:38–40).

Adolf Hitler het in 1933 aan bewind gekom nadat die Olimpiese Spele van 1936 in Mei 1931 aan Duitsland toegeken is. Hitler was nie 'n sportentoesias nie, maar Goebbels, sy minister van propaganda, het hom oortuig dat die Spele van 1936 die perfekte geleentheid sou bied om 'n vertoonvenster te wees vir die “nuwe Duitsland” en die Ariese ras wat deur die Nazi's as meerderwaardig beskou is as gevolg van hulle genetiese samestelling. Hoewel hulle atletiese vermoëns nie spesifiek beklemtoon is nie, het sport tog 'n belangrike rol gespeel in die strewe om die Ariese ras te versterk (Weikart 2013:537–8; Fitzpatrick 2008). Goebbels het die volgende op 23 April 1933 gesê: “German sport has only one task: to strengthen the character of the German people, imbuing it with the fighting spirit and steadfast camaraderie necessary in the struggle for its existence” (Levine 2016:1). Die fokus van die 1936-Spele was meer op die bevordering van 'n land en sy leier as op die bevordering van sport ingestel (Walters 2016:1)

Weens pogings om die Spele te boikot as gevolg van Hitler se anti-Joodse propaganda is alles moontlik tydens die Spele gedoen om Duitsland se beeld na buite goed te laat lyk. Reëls en regulasies in Duitsland om Jode uit te sluit van alle fasette van die Duitse samelewing is vir die duur van die Spele opgeskort. Plakkate met slagspreuke soos “Jode nie welkom nie” wat in openbare plekke opgeplak was, is vir die duur van die Spele verwyder. Die pogings om Duitsland se beeld te poets, was geslaagd: die meeste koerante het op die “seremoniële prosessie” van die Spele eerder as op “ander gebeure” in Berlyn gefokus.

Die Spele het meegehelp om die aanvanklike teenstand teen Hitler te verminder. Dit het aan hom die geleentheid gebied om normaal, rasioneel en verdraagsaam voor te kom. Die werklike situasie is deur die beeldpoetsery van Duitsland goed weggesteek. Agter die skerms het Nazisme en die invloed daarvan egter onverpoosd voortbestaan, selfs tydens die Spele. Selfs besoekers het meegewerk aan rassistiese vooroordele: twee Joodse naelloopers van die VSA is onttrek uit die 4 x 100 meter-aflosspan op die dag voor hulle wedloop. Dit was blykbaar 'n poging van hulle afrigter se kant om nie verleentheid vir Duitsland te veroorsaak nie. Hoe ernstig die bedreiging vir sportlui was, blyk daaruit dat Wolfgang Furstner, die hoof van die Olimpiese dorpie, homself twee dae na die Spele gedood het omdat hy uit die militêre diens ontslaan is weens sy Joodse afkoms. Later sou Joodse atlete wat aan die 1936 Olimpiese Spele deelgeneem het, in konsentrasiekampe sterf. Onder hulle was 'n Poolse swemmer en 'n Poolse skermer (Ockerman 2016:1–3; The Triumph of Hitler 2001:1–4; Levine 2016:1).

Aan die ander kant is dit wel die geval dat Jesse Owens, 'n Afro-Amerikaanse atleet, vier goue medaljes, en 18 Afro-Amerikaanse atlete 14 medaljes gewen het. Amerikaanse joernaliste het hulle oorwinnings as 'n terugslag vir die Nazi-mite van Ariese oorheersing voorgedhou. Hoewel perssensuur verhoed het dat Duitse koerante hulle vooroordele gepubliseer het, het een van die belangrikste Nazi-koerante tog na die swart atlete as “auxiliaries” verwys (Levine 2016:3–4).

Die uitkoms vir Duitsland was positief: die land het die meeste medaljes verower en is vir hulle gasvryheid en goeie organisasie geloof. Dit het Hitler se planne om Duitsland se mag uit te brei, bevorder. In 1937 het hy selfs opgemerk dat al sou die 1940 Olimpiese Spele in Tokio plaasvind, dit daarna vir ewig in Duitsland gehou sou wou word (Levine 2016:5).¹¹

5. Die sosiale-kohesie-model en 'n minder positiewe sportgebeurtenis

Die verskillende komponente van die sosiale-kohesie-model speel ook duidelik binne die liturgiese gebeure van die 1936-Spele uit.

5.1 Vertroue

Hitler se eie mense het hom vertrou, alhoewel daar in ander dele van die wêreld twyfel oor hom was. Al het sekere groepe in Duitsland, soos die Jode en Sigeuners, geweet dat hulle hom nie kon vertrou nie en dat hulle nie welkom was in Duitsland nie, het die sukses van die Spele, die positiewe terugvoer van die media en die groot getal medaljes wat Duitse atlete gewen het, vertroue ingeboesem. Duitsers was trots op hulle land en Führer (Ockerman 2016:2; Walters 2016:1–2; Levine 2016:3, 5).

5.2 Samewerking

Gedurende die voorbereidings vir die Olimpiese Spele en gedurende die Spele self het die mense van Duitsland saamgewerk om 'n Spele aan te bied wat glad verloop en wat hulle gaste beïndruk het. Hulle het so goed saamgewerk dat hulle daarin geslaag het om baie van wat agter die skerms aangegaan het, te verberg. Die Duitse atlete het ook goed saamgewerk deur die meeste medaljes tydens die Spele te verower.

5.3 Affiliasie

Onder die charismatiese leierskap van Hitler was die grootste deel van die Duitse volk bereid om te doen wat dit ook al van hulle verg om Hitler se suiwer Duitse ras te ondersteun. Hulle was oortuig dat hierdie Ariese ras die plig gehad het om die wêreld te oorheers. Nie-Ariërs is gesien as onsuiver en boos. Die Duitse volk is aangemoedig om saam te werk om die vyande van die Nazi's te verslaan. Dit was gevaarlik om weerstand te bied (Silbert en Wray 2004:18, 20). Propaganda is op groot skaal en effektief gemaak. Die 1936 Olimpiese Spele het aan die Minister van Propaganda en aan Hitler 'n uitstekende geleentheid gebied om die mense van Duitsland te laat verenig en saamwerk om van hierdie Spele die beste een ooit te maak. Dit het hulle ook die geleentheid gegee om 'n ander prentjie aan die wêreld te toon as wat die media tot toe van hulle geskilder het. Hierdie affiliasie van die Ariese ras het nie meegewerk tot die sosiale kohesie van die hele Duitse nasie nie. Joodse Duitsers en Sigeuner-Duitsers is steeds uit die samelewing uitgeskuif. Sommige van hulle was gelukkig genoeg om na ander lande te ontsnap, maar hulle wat nie kon nie, het in konsentrasiekampe beland waar hulle onmenslik behandel is of gesterf het (Walters 2016:2; Fitzpatrick 2008; Ockermann 2016).

5.4 Persoonlike welstand

In hierdie periode het die Nazi's en/of Ariese ras 'n hoë vlak van persoonlike welstand bereik. Dieselfde sou gesê kon word van die Duitse atlete wat aan die Spele deelgeneem het. Hulle persoonlike welstand het egter nie bygedra tot die welstand van die hele nasie nie. Die persoonlike welstand van die nie-Ariërs of enige Duitsers wat gekant was teen die Nazi's, was ver uit hulle gedagtes (Fitzpatrick 2008; Weikart 2013).

5.5 Veiligheid

Nazi's en wie ook al in die Ariese ras geglo het, is beskerm deur Hitler en sy bewind. Dit was vir hulle maklik om veilig te voel en om goed te presteer. Dit kan gesien word aan die aantal medaljes wat hulle tydens die Spele gewen het. Nie-Ariërs was geestelik of fisiek nie veilig nie. Hulle het bly hoor dat hulle onwaardig en boos is, en hulle is fisiek in die konsentrasie kampe gemartel as hulle nie gelukkig genoeg was om uit die land te vlug nie (Walters 2016:2; Fitzpatrick 2008; Ockermann 2016).

In hierdie gedeelte is aangetoon dat sport die potensiaal het om ten alle tye deur 'n charismatiese leier ingespan te word om sosiale kohesie te bevorder. Dit is egter nie altyd die geval nie, veral nie waar dit nie tot voordeel van alle rolspelers gebeur nie. Dus het sport ook 'n donker kant. Wepener (2010:1) waarsku daarom dat sport ten onregte en maklik as 'n "quick fix" gesien word. Dit maan tot versigtigheid, maar die potensiaal wat sport bied om tot sosiale kohesie by te dra kan nie ontken of oor die hoof gesien word nie.

6. Pragmatiese taak

Hoe kan die liturgie van 'n sportbyeenkoms enigsins van waarde wees vir die praktiese teologie?

Praxis is dit wat binne die praktiese teologie bestudeer word. Praktiese teologie wil deur nuwe modelle en teorieë praxis verbeter. Die konsepte *praxis* en *geleefde godsdiens* (“lived religion”) fokus op dit wat mense doen eerder as op abstrakte teoretiese kennis, amptelike godsdiens, heilige geskrifte, instellings en dogma. Dit gaan oor godsdiens wat elke dag geleef word en hoe dit bydra tot die verhouding met God, eerder as oor formele, geïnstusionaliseerde godsdiens (Ganzevoort en Roeland 2014:93–4, 98). Daar word voortdurend met ander wetenskappe en die lewe in gesprek getree om deur middel van ’n hermeneutiese beweging en interaksie met mekaar nuut te dink. Die liturgie van sport toon dat mense ’n belewenis binne ’n sportstadion ervaar wat gelykstaande is aan ander se belewenis binne ’n erediens.¹² Dit is nodig om ag te slaan op ruimtelik-liturgiese gebeurtenisse wat op plekke buite die tradisionele kerkgebou plaasvind aangesien tradisionele erediens nie meer die enigste ruimtes is waarbinne aanbidding plaasvind nie (Wepener 2011:267–9). Vir die individue wat aan hierdie liturgieë deelneem, is hierdie aktiwiteite nie onbeduidend of onbenullig nie. Vir hulle is dit ’n hoogs sinvolle deelname aan die lewe (Ganzevoort en Roeland 2014:95). Nadenke oor verskillende liturgieë en liturgiese ruimtes dien teologiese praxis deur te ontleed waarna mense soek. Teologie wil gemeenskappe dien. As sport sosiale kohesie bevorder, kan die teologie nie sy oë daarvoor sluit nie. ’n Reoriëntasie van godsdiens (na aanleiding van onder andere Mandela se voorbeeld) kan die praktiese teologie positief dien. ’n Sportliturgie kan nuwe moontlikhede vir verbeterde praxis open.

Bibliografie

- Barnard, M., J. Cilliers en C. Wepener. 2014. *Worship in the network culture: liturgical ritual studies. Field sand methods, concepts and metaphors*. Leuven: Peeters.
- Black, D.R. en J. van der Westhuizen. 2004. The allure of global games for “semi-peripheral” polities and spaces: a research agenda. *Third World Quarterly*, 25(7):1195–1214.
- Carlin, J. 2007a. How Nelson Mandela won the rugby World Cup. *The Telegraph*, 19 October 2007. <http://www.telegraph.co.uk/news/features/3634426/How-Nelson-Mandela-won-the-rugby-World-Cup.html> (9 April 2016 geraadpleeg).
- . 2007b. Interview: Archbishop Desmond Tutu <http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/mandela/interviews/tutu.html> (17 April 2017 geraadpleeg).
- . 2008. *Invictus: Nelson Mandela and the game that made a nation*. New York: Penguin Books.
- Cilliers, J.H. 2008. Liturgie as spel: ’n besinning oor die nie-funksionaliteit van die erediens. *Nederduitse Gereformeerde Teologiese Tydskrif*, 49(3-4):40–8.
- . 2016. *A space for grace: towards an aesthetics of preaching*. Stellenbosch: Sun Press.

- Cleary, M. 2013. Nelson Mandela seized the opportunity of the Rugby World Cup 1995. *The Telegraph*, 6 December 2013. <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/nelson-mandela/10140763/Nelson-Mandela-seized-the-opportunity-of-the-Rugby-World-Cup-1995.html> (9 April 2016 geraadpleeg).
- Comaford, C. 2013. *Smart tribes: how teams become brilliant together*. New York: Penguin Books.
- Covey, S. 2009. *How the best leaders build trust*. <http://www.leadershipnow.com/CoveyOnTrust.html> (12 Januarie 2015 geraadpleeg).
- Darnell, S.C. 2012. *Olympism in action*, Olympic hosting and the politics of “Sport for Development and Peace”: investigating the development discourses of Rio 2016. *Sport in Society*, 15(6):869–87.
- Diekmann, A. en S. Lindenberg. 2001. Sociological aspects of cooperation. In Smelser en Baltes (reds.) 2001.
- Edgar, A. 2012. Sport as liturgy: towards a radical orthodoxy of sport. *Studies in Christian Ethics*, 25(1):20–34.
- Farred, G. 2010. The final “thank you”. *Derrida Today*, 3(1):21–36.
- Ferlander, S. 2007. The importance of different forms of social capital for health. *Acta Sociologica*, 50(2):115–28.
- Fitzpatrick, M.P. 2008. The pre-history of the Holocaust? The *Sonderweg* and *Historikerstreit* debates and the abject colonial past. *Central European history*, 41:477–503.
- Flynn, D.S. 2015. Aanbidding, sport en sosiale kohesie: ’n ruimtelik-liturgiese perspektief. Ongepubliseerde PhD-proefskrif, Universiteit van Pretoria.
- Freedman, M. 2005. *New face of work survey: documenting the desire for good work in the second half of life*. San Francisco: MetLife Foundation/Civic Ventures. [http://encore.org/wp-content/uploads/files/new_face_of_work\[1\].pdf](http://encore.org/wp-content/uploads/files/new_face_of_work[1].pdf) (28 Januarie 2015 geraadpleeg).
- Gallagher, B. 2010. Former South Africa captain Francois Pienaar recalls the day no one fluffed his lines. *The Telegraph*, 29 January 2010. <http://www.telegraph.co.uk/sport/rugbyunion/international/southafrica/7103855/Former-South-Africa-captain-Francois-Pienaar-recalls-the-day-no-one-fluffed-his-lines.html> (9 April 2016 geraadpleeg).
- Ganzevoort, R.R. en J. Roeland. 2014. Lived religion: the praxis of practical theology. *International Journal of Practical Theology*, 18(1):91–101.
- Gere, J. en G. MacDonald. 2010. An update of the empirical case for the need to belong. *The Journal of Individual Psychology*, 66(1):93–115.
- Grimes, R.L. 2014. *The craft of ritual studies*. New York: Oxford University Press.
- Grundlingh, A. 1998. From redemption to recidivism? Rugby and change in South Africa during the 1995 World Cup and its aftermath. *Sporting Traditions*, 14(2):67–86.

- Hatch, M.J. en M. Schultz. 2002. The dynamics of organizational identity. *Human relations*, 55(8):99–1018.
- Hercocck, R.G. 2009. *Cohesion: the making of society*. Raleigh, NC.: Lulu Press. Hochstetler, D.R. 2009. Striving towards maturity: on the relationship between prayer and sport. *Christian Education Journal*, 6(2):325–336.
- Jenson, J. 2010. *Defining and measuring social cohesion*. Londen: Commonwealth Secretariate.
- Joyce, P. 1999. *A concise dictionary of South Africa*, Vol. 2. Kaapstad: Francolin.
- Kavaratzis, M. en M.J. Hatch. 2013. The dynamics of place brands: an identity-based approach to place branding theory. *Marketing Theory*, 13(1):69–86.
- Kearney, R. 2010. *Anatheism: (returning to God after God)*. New York: Columbia University Press.
- Levine, J. 2016. The Nazi Olympics (August 1936). <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Holocaust/olympics.html>(22 Desember 2016 geraadpleeg).
- Liddell, H. 1996. *A lexicon: Abridged from Liddell and Scott's Greek-English lexicon*. Oak Harbor, WA: Logos Research Systems, Inc.
- Lisee, C. 2012. Religion has played role at Olympics since days of ancient Greece. <http://episcopaldigitalnetwork.com/ens/2012/07/26/religion-has-played-role-at-olympics-since-days-of-ancient-greece/>(12 Junie 2017 geraadpleeg).
- Long, T.G. 2001. *Beyond the worship wars: building vital and fruitful worship*. Washington DC: The Alban Institute.
- Louw, J.P. en E.A. Nida. 1988. *Greek-English Lexicon of the New Testament*. New York: United Bible Societies.
- Mael, F.A. en B.E. Ashforth. 2001. Identification in work, war, sports, and religion: contrasting the benefits and risks. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 31(2):197–222.
- Mandela, N. 2013. *Long walk to freedom: the autobiography of Nelson Mandela*. Londen: Abacus.
- Maslow, A.H. 1943. *Hierarchy of needs: a theory of human motivation*. <http://www.all-about-psychology.com/hierarchy-of-needs.html> (7 Desember 2014 geraadpleeg).
- May, D.R., R.L. Gilson en L.M. Harter. 2004. The psychological conditions of meaningfulness, safety and availability and the engagement of the human spirit at work. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 77:11–37.
- Morrissey, M. 2016. What my conversation with Nelson Mandela taught me about finding purpose amidst suffering. *Mind Power*, 27:1–10.
- Niehaus, I. 2014. Warriors of the rainbow nation? South African rugby after apartheid. *Anthropology Southern Africa*, 37(1–2):68–80.

- Niemandt, N. 2007. *Nuwe drome vir nuwe werklikhede: geloofsgemeenskappe in pas met 'n postmoderne wêreld*. Wellington: Lux Verbi.
- Ockerman, E. 2016. What happened when Hitler hosted the Olympics 80 years ago. *Time Inc.*, 1 August 2016:1–3, <http://time.com/4432857/hitlerhostedolympics1936> (22 Desember 2016 geraadpleeg).
- Osmer, R.R. 2008. *Practical theology: an introduction*. Grand Rapids, MI: William B. Eerdmans.
- Papantoniou, G. 2008. Religiosity as a main element in the ancient Olympic Games. *Sport in society*, 11(1):32–43.
- Pickstock, C. 2000. Liturgy, art and politics. *Modern Theology*, 16(2):159–80.
- Pienaar, F. en E. Griffiths. 2000. *Rainbow warrior*. Londen: Harper Collins Willow.
- Post, P. 2015. Ritual studies. *Religion: Oxford Research Encyclopaedias*. New York: Oxford University Press.
- Rath, T. en J. Harter. 2010. *Wellbeing: the five essential elements*. New York: Gallup Press.
- Silbert, M. en D. Wray. 2004. *The Holocaust: lessons for humanity*. Kaapstad: New Africa Books.
- Smelser, N.J. en P.B. Baltes (reds.). 2001. *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Amsterdam: Elsevier.
<http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B0080430767018477> (22 Januarie 2015 geraadpleeg).
- Smith, D. 2013. Francois Pienaar: When the whistle blew, South Africa changed forever. *The Guardian*, 8 December 2013. <https://www.theguardian.com/world/2013/dec/08/nelson-mandela-francois-pienaar-rugby-world-cup> (9 April 2016 geraadpleeg).
- Smith, D. 2010. Twice as many in half the time. *American Forests*, 116(2):7
- Smith, J.K.A. 2009. *Desiring the Kingdom: worship, worldview and cultural formation*. Volume 1 of Cultural Liturgies. Grand Rapids: Baker Academic.
- Stengel, R. 2009. *Op pad met Mandela: 15 lewenslesse*. Kaapstad: Kwela Boeke.
- Strauss, M. 2004. Stilte as liturgiese moment. *Kruisgewys*, 4(2):26–8.
- Strydom, W.M.L. 1994. “Sing nuwe sange, nuutgebore”: *liturgie en lied*. Bloemfontein: Departement Musiek (Afdeling Kerkmusiek), Universiteit van die Oranje-Vrystaat.
- Swann, W.B., J. Jetten, A. Gómez, H. Whitehouse en B. Bastian. 2012. Membership gets personal: a theory of identity fusion. *Psychological Review*, 119(3):441–56.
- The Triumph of Hitler: the Berlin Olympics. 2001. *The History Place*, 1–4.
<http://www.historyplace.com/worldwar2/triumph/tr-olympics.htm> (22 Desember 2016 geraadpleeg).

- Tutu, D. 2013. Tutu: We thank God for Madiba. *Mail & Guardian*, 6 Desember.
<https://mg.co.za/article/2013-12-06-00-tutu-we-thank-god-for-madiba> (17 April 2017 geraadpleeg).
- Van der Merwe, J. [Johan]. 2009. Ontdek die bewegings in die erediens. In Wepener en Van der Merwe (reds.) 2009.
- Van der Merwe, J. [Justin]. 2006. Comparing South Africa's hosting of the Rugby and Cricket World Cups: lessons for the 2010 Football World Cup and Beyond.
<http://www.hsrc.ac.za/en/research-outputs/view/2749> (22 Desember 2016 geraadpleeg).
- Van Ham, P. 2002. Branding territory: inside the wonderful worlds of PR and IR Theory. *Millennium: Journal of International Studies*, 31(2):249–69.
- Van Lange, P.A.M., D. Balliet, C.D. Parks en M. van Vrugt. 2014. *Social dilemmas: the psychology of human cooperation*. New York: Oxford University Press.
- Walters, G. 2016. Hitler's Olympic charade: New documentary tells how the Nazi dictator turned the 1936 Berlin Games into a weapon for war. *Mail Online*, 16 July 2016.
<http://www.dailymail.co.uk/femail/article-3680682/Hitler-s-Olympic-charade-New-documentary-tells-Nazi-dictator-turned-1936-Berlin-Games-weapon-war.html> (22 Desember 2016 geraadpleeg).
- Ward, G. 2012. A question of sport and incarnational theology. *Studies in Christian ethics*, 25(1):49–64.
- Weikart, R. 2013. The role of Darwinism in Nazi racial thought. *German Studies Review*, 36(3):537–56.
- Wepener, C. 2010. Die liturgie van die Wêreldbeker. *Teo.co.za*, 10 September.
<http://teo.co.za/die-liturgie-van-die-waareldbeker/> (17 April 2017 geraadpleeg).
- . 2011. Nuwe tendense buite-om die erediens van die 21ste eeu. 'n Beskrywende liturgie-historiese en hedendaagse verkenning. *Nederduitse Gereformeerde Teologiese Tydskrif*, 52(1–2):257–71.
- Wepener, C. en J. van der Merwe. 2009. Ontdek die kenmerke en waarde van simbole en rituele. In Wepener en Van der Merwe (reds.) 2009.
- Wepener, C. en J. van der Merwe (reds.). 2009. *Ontdekkings in die erediens*. Wellington: Lux Verbi.

Eindnotas

¹ 'n Gedeelte van hierdie artikel is aangebied tydens 'n konferensie *Conversations after God* wat plaasgevind het by die Universiteit van Pretoria, 26–27 September 2016. Met dank ook aan die SA Akademie vir Wetenskap en Kuns vir 'n beurs wat hulle in 2016 aan my toegeken het.

² <http://www.southafrica.net/za/en/articles/entry/article-southafrica.net-game-for-sport> (7 Januarie 2017 geraadpleeg).

³ Dit is weer eens gesien tydens die onlangse opening van die Olimpiese Spele in Rio de Janeiro op 5 Augustus 2016. Kyk *Live your passion: Rio 2016*. www.verocom.co.uk/wp-content/uploads/2014/.../Rio-2016---Live-Your-Passion.pdf (23 Februarie 2017 geraadpleeg). Hierdie enorme platform is gebruik as spreekbuis om die belangrike onderwerp van omgewingsbewaring en klimaatsverandering aan te spreek (Darnell 2012). Daar is 'n beroep op die wêreld gedoen om op te hou om die planeet skade te berokken en om te begin om heling te bewerkstellig. Deur die heraanplanting van bome en ander plante kan 'n poging aangewend word om die planeet te red (Smith 2010:7).

⁴ Grimes (2014).

⁵ <http://www.southafrica.net/za/en/articles/entry/article-southafrica.net-game-for-sport> (7 Januarie 2017 geraadpleeg).

⁶ Sy belangrike rol om sosiale kohesie tussen groepe te skep het ook op ander vlakke na vore gekom. Hy het byvoorbeeld gesukkel om kritici te oortuig wat geglo het dat daar min hoop was dat Suid-Afrika kon wen.

⁷ Luyt het, as president van die Suid-Afrikaanse Rugbyvoetbalunie (SARFU), van tyd tot tyd koppe met die ANC gestamp oor transformasie. Kyk Grundlingh (1998:69–70, 79–81) en Joyce (1999).

⁸ Cilliers (2016).

⁹ Kyk Kavaratzis en Hatch (2013:77) in verband met interne en eksterne vorming van identiteit. The dynamics of place brands: an identity-based approach to place branding theory. *Marketing Theory*, 13(1):69–86).

¹⁰ <http://www.brainyquote.com/quotes/quotes/w/winstonchu385862.html> (22 Desember 2016 geraadpleeg).

¹¹ Ironies genoeg was daar geen Olimpiese Spele vir die volgende 12 jaar nie, as gevolg van die oorlog wat Hitler toe reeds aan die beplan was (Walters 2016:4).

¹² Kyk hier ook Smith (2009) se kulturele liturgieë en Barnard, Cilliers en Wepener (2016) se aanbidding binne die netwerkkultuur.